

MAHMUD QASHGARIYDIN «DEVANI-LUGAT-IT-TURK» MIYNETINDE SOMATIK KOMPONENTLI BIRLIKLERDIN NAQIL-MAQALLARDA QOLLANILISHI

Umarova Umitay Abaevna, Ajiniyaz atindagi Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti doktoranti

MAHMUD QOSHG'ARIYNING «DEVONU LUG'OTIT TURK» ASARIDA SOMATIK KOMPONENTLI BIRLIKLARNING MAQOL-MATALLARDA QO'LLANILISHI

Umarova Umitay Abayevna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti 1-kurs tayanch doktoranti

THE USE OF UNITS WITH A SOMATIC COMPONENT IN PROVERBS AND SAYINGS IN MAHMUD KASHGARI'S WORK «DİWÂN LUGHÂT AL-TURK»

Umarova Umitay Abaevna, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, 1st year support doctoral student

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕДИНИЦ СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ В «ДИВАНЕ ЛУГАТ АТ-ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Умарова Умитай Абаевна, докторант 1-курса Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

<https://orcid.org/0009-0002-6491-0364>

e-mail:

umarovaumitay@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridagi maqol-matallar inson tana a'zolaridagi qo'llanilgan somatik komponentli birliklar tahlil qilindi. Maqolada turkiy tildagi so'zlar va ularning ma'nosi, somatik maqol-matallarni qoraqalpoq tilida berilishi va adabiy tildagi ma'nolari ochib berildi.

Tayanch so'zlar: Somatizm, maqol-matallar, turkiy til, madaniyat, poetik shakl.

Annotation: In the article, proverbs and sayings from Mahmud Kashgari's work «Devoni lug'atit turk» were analyzed as units with a somatic component used in human body parts. The article reveals Turkic words and their meanings, the presentation of somatic proverbs and sayings in the Karakalpak language, and their meanings in literary language.

Key words: somatisms, proverbs, Turkic language, culture, poetic form.

Аннотация: В статье анализируется соматическое единство пословиц и поговорок, используемых в произведении М.Кашигари «Девони лугатит турк». В статье раскрываются значения тюркских слов и соматических пословиц и поговорок как в каракалпакском, так и в литературном языках.

Ключевые слова: соматизм, пословицы, тюркский язык, культура, термин.

KIRISIW. Barlıq xalıqlardıń awızeki dóretpeleriniń úlken bir tarawın naqıl-maqallar dóretpeleri bolğan siyaqlı, qaraqalpaq xalıq awızeki quraydı. Naqıl-maqallar— xalıqtıń ásirler boyı

puxtalap, kir juqtırmay atadan-balağa, góneden jańağa, ótkerip saqlap kelgen hasıl ğaziynesini. Naqıl-maqallar kóbinese, poetikalıq formağa iye bolıp keledi. Sonlıqtan, olar mázi ayılatuǵın jay sózlerdey bolmaydı. Kópshilik sóz sheberleriniń oy elegenin ótip shıńlanıp barıp shıqqanlıqtan tili ótkir hám oǵada kórkem boladı[1.7].

Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵat it túrk» (Túrkiy sózler devoni) miyneti barlıq túrkiy xalıqlar ushın júdá bahalı bolǵanlıqtan, túrkiy tilles xalıqlar onnan óz ana tillerine sáykes táreplerin, belgilerin taba aladı. Bul – xalıqlardıń ótmishtegi tariyxınan, úrp-ádetinen, til faktlerinen maǵlıwmat beretuǵın bahalı shıǵarma. Dúnyadaǵı kóplegen tillerde dóretilgen naqıl-maqallardıń tiykarǵı bólegin somatikalıq komponentli dene aǵzalarınıń atların bildiretuǵın naqıl-maqallar quraydı. Maqalamızda Mahmud Qashqariydiń «Devonu luǵat it túrk» (Túrkiy sózler devoni) shıǵarmasında keltirilgen somatikalıq komponentli naqıl-maqallardı basshılıqqa alıp, ilimiy kóz qarastanda ózgesheligin anıqlawǵa baǵışladıq.

ÁDEBIYATLAR HÁM ANALIZ METODLAR. «Devonu luǵat it-türk» miyneti boyınsha tilshi ilimpazlar hár qıylı maqalalar hám ilimiy izertlewler jumıslarında ilimiy kózqarasların bildirgen. A. Pirniyazovanıń «Mahmud Qashǵariydiń «Devonu luǵat-it-türk» shıǵarması hám qaraqalpaq tili» degen maqalası hám X. Hamidovtıń «M. Qashǵariy hám qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması» atlı maqalalarda da shıǵarma tiliniń hár qıylı tárepleri sóz etilgen. Sh. Abdinazimov «Devoni luǵat it túrk» («Túrkiy sózler devoni») miyneti hám «Qaraqalpaq tilindegi ayırım naqıl-maqallar» degen maqalasında «DLT» miynetinde hám qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın naqıl-maqallardı úsh toparǵa ajratıw maqsetke muwapıqlıǵın aytıp ótedi.

Sh. Abdinazimovtıń qaraqalpaq til tariyxı miynetinde «DLT» adam múshelerin bildiretuǵın tómendegishe sózler jumısalǵan; Awız - aǵız(1,89), qol-qol(3,148), qol-elik (1,77), moyın - boynı(1, 220) qabaq- kóz qabaqı (1,363), shash - sach (1,77), ayaq-azaq (1-96), dize - tiza (2, 395), tis - tish (2,28), júrek - yurak (2,167), ókpe – o‘pka (2-167), barmaq - ernak (1, 129).

Hár bir tildiń sózlik quramındaǵı adam músheleriniń atamaları sol tildiń sózlik quramınıń eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladı[2.55]. Sh. Abdinazimovtıń qaraqalpaq til tariyxı miynetinde «DLT» adam múshelerin eski túrk álipbesinde

keltirip ótken, bul jerde tiykarınan anatomıyalıq atamaların tiykarǵı nominativ mánisi esapqa alınǵan. Mahmud Qashqariydiń «Devonu luǵat it túrk» («Túrkiy sózler devoni») miynetinde keltirilgen somatikalıq komponentli naqıl-maqallardıń qaraqalpaq tiline qatnasın qaraǵımızda tómendegi mısallar arqalı dálillep beremiz.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW.

«Öküz azaqı bolǵıncha, buzaǵu bashı bolsa iygi»[3.91] (*Ögizdiń ayaǵı bolǵansha, buzawdıń bası bol*). Insannıń bas erkinligi hámme nárseden áhmiyettiligi – «buzawdıń basına,» boysınıw mánisi bolsa «ögizdiń ayaǵına «uqsatılǵan. «Bas» bul jerde jaylasıwı boyınsha joqarıda, «ayaq» tómende ekenligi názedre tutilǵan. Bunda naqıl «bas» hám «ayaq» lekseması erkinlik hám ğárezilik mánilerin bildirip kelgen. Qaraqalpaq tilinde «*Ögizdiń otın jep, baspaqtıń ornında jatpa*» degen naqıl mánisin bildirip tur. Bunda adamlar birewdiń miynetin islep, ózi is-háreket miynet etken adamday bolıp jurgen adamdı názerde tutilǵan.

«Ag‘ız yesa ko‘z uyalar»[4.530], (*awız jese, kóz uyalar*). Bul mısalda kórinip turǵanıday, kóbinese adamnıń múshe atamaları menen kelgen sózlerde solardan awız hám kóz tirek sózleri qatnasqan somatızimdi bildirip kelgen. Qaraqalpaq folklorında bul naqıl «jegen awız uyalar» degen mánisine jaqın keledi. Uyat, túrkiy xalıqlar mentalitetine tán bolǵan etalon esaplanadı. Bul naqıl «kóz qarasarınıń kúshli tási bolıp, onda adamlar arasındaǵı sawbetlesiwde awız sózleri kóz benen baylanıslı sezimleridiń qánshelli kúshli hám tásirli bolıwı múmkinligin sipatlaydı.

«Etili turnaqlı yezirmas»[4.530] (*Et turnaqtan ajıralmas*). Bul naqıl «Turnaqtan ajıralmas» degen sóz, ádette bir nárese yáki adam júdá bekkem bolsa, yaǵnıy olar bir-birinen ajıralmaslıǵın bildiredi. Turnaq lekseması adam sırtqı múshesi bolıp et penen turnaqtıń arasındaǵı jaqınlıqtı bildirip, Bunda «Atalar sózi – aqıl» kitabında «*Jaqsını jaman deme, alsın bolsa-da, Jamandı jaqsı deme, jaqın bolsa-da*» naqılına salıstırsaq boladı. Ásirese bir nárseniń yamasa adamnıń óz-ara baylanıslılıǵın yamasa bir-birine júdá qádirdan ekenligin bildiriw ushın qollanıladı. Jánede jaqınlıq, tuwısqanlıq hám tárbiyalıq mánisineda keledi.

«Erik erni yag‘lig‘, ermagu bashı kanlig» [4.530] (*Háreket etken tırısqa adamnıń erni maylı, erinshektiń bası qanlı*). Bul naqıl quramında, *bas* hám *erin* tirek sóz sipatında qatnasqan, bular adamnıń

sırtqı múshesi bolıp bir-birine kontrast túrde baylanısqan. Bunda adamnıń miynet súygishligi menen toqshılıqta, abadansılıqta jasawı, al erinshek adamnıń bolsa miynetke emes, tóbeleske meyilligi erni qan degen dizbek arqalı kórsetilgen. Bul qaraqalpaq tilindegi «*Miynet etseń – erinbey, qarnıń toyadı tilenbey*» degen naqılı menen mániles. Bul, miynet etken adamnıń nátiyjede bereketli hám ráhát turmıs keshiriw múmkin ekenligin, al erinshek adamnıń bolsa múshkil hám qıyın hallarǵa túsiwin bildirip turadı. Yaǵnıy, kimde- kim miynetkesh bolsa, ol ózine jaqsı sharayatlar jarata aladı, al kimde- kim iske erinshek, háreketsiz bolsa, ol aqıbetinde zıyanǵa ushıraydı. Bul naqıl insanlardı miynetke tárbiyalawda direktivlik sıpatqa iye dep esaplaymız.

Atası achig‘ almıla yesa og‘liniń tishi qamar [5.30] (*Atası ashshı alma jese, balasınıń tisi qamasar*). Bul mısalda *tis* tirek sóz bolıp adamnıń sırtqı, yaǵnıy bas aǵzasında jaylasqan. Bunda atananıń islegen isleri, qátelikleri yáki tańlawları perzentlerine de tásir etedi. Bul naqıl hazirgi qaraqalpaq tilindegi «*Úlken arba qaydan júkse kishi arba da sonnan júredi*» naqılına mánisi boyınsha tuwrı keledi, yaǵnıy ata-ananıń ómirdegi háreketleri hám qararlardı perzentleriniń kelesheğine tásir etiwı múmkin. Bul naqıl áwladlar arasındaǵı baylanıslıqlıq hám juwapkershilikti ańlatadı.

Erdam bashi – til [5.169] (Ádeptiń bası til) Joqardaǵı mısalda *til* tirek sózi qatnasqan. Shiyrin tilli adam joqarı mártebe tabadı, degen mánis túsiniledi. Mádeniyatımızda balalarǵa sálem beriwdi, shiyrin sózli hám álpayım bolıwǵa úyretemiz. Jaslıqtan balalarımızǵa úlkenlerge húrmet kórsetiwdi, kishkenelerdi izzet etiwge tárbiyalaymız. Bul naqıl-maqal da mádeniyatımızdıń tildegi kórinisi bolıp tabıladı. Bul naqıl hazirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi «*Mal shaqınan, adam tilinen*» degen naqılına mániles. Adamnıń ádebi onıń baylıǵı menen emes, tili, sózi, pikiri arqalı júzege shıǵıwın túsineміз. Demek, insan húrmetke-de, izzetke-de tili arqalı ılayıq boladı.

Kökka sozsa yozgü töshor [5.168] (*Aspanǵa túpirgen adamnıń túprigi betine túser*). Bul naqıl-maqalda jamanlıq, jaqsılıq, is-háreket siyaqalı mánislerinde qollanıladı. Bunda kimdirge jamanlıq qılsań, ózińe jamanlıq qaytıwı túsiniledi. Qaraqalpaq tilinde «*Atańa ne qılsań aldına sol keler*» naqılına-da mániles. Sebebi, adamnıń hár qanday is-háreketi jaqsılıǵı-da jamanlıǵı-da ózine qaytıadı.

JUWMAQ. Juwmaqlap aytqanda, M.Qashqarıydıń «Devanu luǵat it túrk» miyneti menen qaraqalpaq tilindeg naqıl-maqallar hám de somatikalıq birlikler ele de tereńirek salıstırmalı túrde úyreniw qaraqalpaq til bilimindegi áhmiyetli wazıypalardıń biri. «DLT» miynetindegi naqıl – maqallar, jumbaqlar, qosıq qatarlarındaǵı ayırım frazeologizmler, qaraqalpaq tilinde búgingi kúnde qollanılp júrgen naqıl-maqallardıń kelip shıǵıwın, tórkiniń bir ekenligin biliwimizge járdem beredi. Maqalada naqıl-maqallardaǵı somatizmler insan ómiri, xalıq mádeniyatı menen tikkeley baylanıslı. Solay eken, naqıl-maqallar túrkiy xalıqlardıń tili hám mádeniyatınıń tamirlaslıǵın kórsetip, somatikalıq kodlardı hám bahalı maǵlıwmatlardı mıń jıllar dawamında ásirdeń-ásirlerge jetkeriwshi belgige iye.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq folklorı.(Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları), IV tom, – Nókis.: Qaraqalpaqstan, 1978.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq til tariyxı. (Joqarǵı oqıw ornınıń filologiya fakulteti ushin sabaqlıq). – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2006.
3. Муталлибов С., Махмуд Қошғарий. Девону луғат-ит турк. -Тошкент. 1960.
4. Девону луғатит турк. (Индекс луғат). Ғ.Абдурахмонов ва С Муталлибовлар. Ўзбекистон ССР Фан. - Тошкент: 1967, 513 б.
5. Mahmud Koshg‘ariy: nazm/ to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboyev. – Toshkent; O‘zbekiston nashriyoti. 2022. – 472.

